

วิญญานความรัก

ที่ขอมอบให้เกษตรกรรมฝั่งน้ำ

ระพี สาคริก

บทนำ

น้ำ เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับมนุษย์ มนุษย์คือชีวิตที่มีทั้งร่างกายและจิตวิญญาณ ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงเรื่อง น้ำ เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับมนุษย์ จึงควรจะมองเห็นได้ทั้งสองด้านว่า น้ำ มีส่วนเกี่ยวข้องกับทั้งในด้านร่างกายและจิตวิญญาณของแต่ละคน ยิ่งไปกว่านั้นควรจะเห็นได้ต่อไปอีกว่า น้ำซึ่งอยู่ในจิตใจของมนุษย์กับน้ำซึ่งแต่ละคนนำมาใช้ประโยชน์สนองตอบต่อร่างกาย มีเหตุผลเชื่อมโยงถึงซึ่งกันและกันอย่างสำคัญ

หากทราบได้อย่างลึกซึ้งถึงรากฐานดังกล่าวแล้วว่า ทุกสิ่งซึ่งมีสองด้านย่อมมีเหตุผลถึงซึ่งกันและกันโดยมีรากฐานจิตใจมนุษย์เองเป็นสิ่งที่กำหนดทิศทางให้เป็นไปอย่างไรก็ได้

จากภาพรวมทั้งหมด หากเข้าใจได้อย่างลึกซึ้งย่อมเห็นความจริงว่า น้ำใจของมนุษย์มีเหตุผลที่สานไปถึงน้ำซึ่งมนุษย์นำไปใช้ประโยชน์เพื่อสนองความต้องการของร่างกายอย่างเห็นได้ชัด

จากน้ำใจถึงน้ำใจ

น้ำใจมนุษย์เป็นพื้นฐานสำคัญที่สุด มนุษย์แต่ละคนที่เกิดมาในโลกหาใช่อยู่ตามลำพังคนเดียวไม่ หากยังมีเพื่อนมนุษย์ที่รวมตัวรวมใจกันช่วยให้มวลมนุษยโลกสามารถอยู่ได้อย่างมีความสุข แม้เริ่มต้นจากกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ถ้าแต่ละคนดำเนินชีวิตอย่างมีสติ ย่อมมีธรรมชาติที่หวนกลับไปทบทวนอดีตตนเองได้อย่างอิสระ ทำให้พบความจริงได้เองอย่างเป็นธรรมชาติ จึงตระหนักชัดเป็นนิตยว่า อดีตเป็นสิ่งซึ่งควรมีอยู่ในรากฐานจิตใจ เพื่อหวังให้การดำเนินชีวิตเป็นไปได้อย่างมั่นคง

ย้อนกลับไปนึกถึงช่วงซึ่งชีวิตผ่านพ้นมาแล้ว ในช่วงที่แต่ละชุมชนยังมีความเจริญในด้านวัตถุไม่ห่างไกลจากรากฐานจิตใจมนุษย์มากนัก คนในชุมชนเล็ก ๆ ยังมีน้ำใจถึงซึ่งกันและกัน นอกจากการเผื่อแผ่กันในครอบครัวแล้ว ยังมีการเกื้อกูลแก่กันและกันระหว่างเพื่อนบ้านเรือนเคียง

เรื่องนี้ทำให้พบจากผลการปฏิบัติว่า ในสังคมยังมีความอบอุ่น มีน้ำใจอย่างพอเพียงทำให้ไม่เดือดร้อนแถมยังมีการตั้งภาชนะใส่น้ำไว้หน้าบ้าน ให้ผู้ซึ่งเดินทางผ่านไปมาได้ใช้ดื่มแก้กระหาย แม้แต่คำกล่าวซึ่งคนในอดีตเคยพูดไว้ว่า ในน้ำมีปลาในนามีข้าว โดยมีความมุ่งหมายเพื่อให้แต่ละคน ตระหนัก

ชัดถึงความสำคัญของทรัพยากรท้องถิ่น อันควรได้รับความร่วมมือร่วมใจกันรักษาไว้เป็นอย่างดี เพื่อให้การนำไปประโยชน์มีความมั่นคงอยู่ได้ในระยะยาว

คน ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่สุด โดยที่มีเหตุผลเกี่ยวข้องกับความมั่นคงของแต่ละชุมชน เมื่อยังมีน้ำใจถึงซึ่งกันและกันย่อมไม่คิดเอาวัดเอาเปรียบกัน และเมื่อไม่คิดร้ายต่อกันย่อมมีการทำร้ายกันและกันน้อยมาก อีกทั้งนำไปสู่การรู้จักความเคารพซึ่งกันและกันด้วย จึงยังคงมีคนเห็นแก่ตัวคิดเอาแต่ได้เป็นส่วนน้อย นำไปจึงยังมีความพอเพียงและไม่เสื่อมคุณภาพ

นอกจากนั้นยังคงสานเหตุผลไปถึงน้ำธรรมชาติซึ่งหมายถึงฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล รวมทั้งน้ำในห้วยหนองคลองบึงยังคงใสสะอาด อีกทั้งมีปริมาณทำให้คนสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้อย่างพอเพียง ช่วยให้มีมนุษย์อยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขทั้งใจและกาย

เพราะเหตุนี้เองผู้ที่มีโอกาสเห็นอกว่า เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนเป็นใหญ่ จึงมุ่งทำลายน้ำใจคนซึ่งมีชีวิตด้อยกว่าตน คนเหล่านี้จึงมุ่งทำลายแหล่งน้ำใช้ซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติ ให้แห้งเหือดหายไป ทำให้เกิดความเดือดร้อนกันโดยถ้วนหน้า

น้ำ ที่สนองประโยชน์ต่อร่างกายมนุษย์

หากวิเคราะห์องค์ประกอบภายในร่างกายมนุษย์แต่ละคน ไม่ว่าจะส่วนไหนก็ตาม จะพบได้ว่ามีน้ำอยู่ด้วยเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนั้นแม้อาหารซึ่งมนุษย์บริโภคเข้าไปเพื่อสนองประโยชน์แก่ร่างกาย ทุกชนิดต่างก็มีน้ำเป็นส่วนประกอบสำคัญ อีกสิ่งหนึ่ง ที่เราพบว่าน้ำทำหน้าที่เป็นสื่อถ่ายเทแลกเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์มีความต้องการทางร่างกายรวมทั้งสิ่งซึ่งร่างกายมนุษย์ไม่ต้องการให้เป็นไปตามธรรมชาติอย่างต่อเนื่องกัน

จากความจริงดังกล่าวจึงสามารถสรุปอย่างมั่นใจได้ว่า ร่างกายมนุษย์ขาดน้ำไม่ได้

สภาพชีวิตและจิตใจมนุษย์ที่สัมพันธ์กับน้ำ

ภายในปัจจัย 4 ซึ่งเป็นองค์ประกอบหลักเพื่อการดำรงอยู่ของชีวิตมนุษย์ ซึ่งมีเหตุผลสานถึงความต้องการทางจิตใจอย่างสำคัญ ทำให้สามารถมองเห็นความจริงว่า ธรรมชาติในการดำรงชีวิตของมนุษย์แต่ละคน มีแนวโน้มที่จะตั้งรกราก สานไปถึงความรักที่จะตั้งถิ่นฐานอันเป็นที่อยู่มุ่งไปสู่ชายน้ำอย่างเป็นธรรมชาติ

แม้กระทั่งความรู้สึกที่เกิดขึ้นภายในรากฐานจิตใจของแต่ละคนซึ่งมองเห็นว่า ควรมีโอกาสสัมผัสกับน้ำทำให้จิตใจสดชื่นผ่องใส ส่วนผู้ที่พักพิงอาศัยอยู่บนเขาก็มีความรู้สึกว่ารักที่จะตั้งรกรากอยู่ริมลำน้ำหรือบริเวณซึ่งเป็นต้นน้ำลำธาร เพื่อชีวิตจะได้มีโอกาสรับความสุขสดชื่นทั้งในด้านร่างกายและจิตใจ

ในเมื่อธรรมชาติได้กำหนดสังขรณ์ภายในองค์รวมของชีวิตมนุษย์ ไว้อย่างชัดเจนว่า ไม่อาจแยกความสัมพันธ์ระหว่างร่างกายกับจิตใจมนุษย์แต่ละคนออกจากกันได้ ดังนั้นน้ำจึงมีส่วนสำคัญที่พึงสนองประโยชน์แก่ชีวิตมนุษย์ ทั้งในด้านร่างกายและจิตใจ

การเกษตรกับชีวิตมนุษย์

จากสิ่งที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด หากมองเห็นภาพได้อย่างสมบูรณ์ครบถ้วน และมุ่งความสำคัญ ไปยังด้านจิตใจก่อนที่จะข้ามไปสู่ความสำคัญของร่างกาย น่าจะช่วยให้แต่ละคนเกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ว่ารากฐานการเกษตรคือวัฒนธรรมท้องถิ่น ก่อนที่จะมองข้ามสิ่งนี้ไปเข้าใจว่า การเกษตรคืองานอาชีพ

ทั้งนี้และทั้งนั้น หากมองในมุมกลับน่าจะเห็นความจริงได้ว่า การเกษตรมีผลช่วยส่งเสริมให้คน ผู้ปฏิบัติ มีความรักพื้นดินถิ่นเกิด อันควรมีเป็นธรรมชาติอยู่ในจิตวิญญาณของแต่ละคน

ในขณะที่กระแสการเปลี่ยนแปลงทางวัตถุได้ไหลบ่าจากพื้นฐานวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาสู่ชุมชนท้องถิ่นในเขตร้อน ได้ทำให้เกิดวิถีการเปลี่ยนแปลงซึ่งมุ่งไปสู่มูลค่าของวัตถุมากขึ้น ส่วนอีกด้านหนึ่ง โดยเหตุที่ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์อยู่ในเขตร้อนกำลังจะสูญไปมากขึ้น ทำให้มีผลสะท้อนกลับมาเพิ่มแรงกดดันทางด้านจิตใจให้กับคนท้องถิ่นหนักหน่วงมากขึ้น

เมื่อการเปลี่ยนแปลงรวมกันทั้งสองด้าน ซึ่งโดยธรรมชาติแล้ว อยู่ในสภาพที่สวนทางซึ่งกันและกัน เกิดความไม่สมดุลขึ้นภายในรากฐานจิตใจคนท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ผู้ซึ่งได้รับผลกระทบทำให้รู้สึกเดือดร้อนมากที่สุด น่าจะได้แก่คนระดับพื้นดินซึ่งดำเนินชีวิตอยู่บนพื้นฐานการเกษตรก่อนคนกลุ่มอื่น

อย่างไรก็ตาม หากหวนกลับไปพิจารณาถึงสภาพธรรมชาติและความเป็นมาในอดีต ผู้ที่มีอายุยืนยาวมาแล้วพอสมควร รวมทั้งสนใจในสิ่งต่าง ๆ มากคิดเพื่อค้นหาความจริง น่าจะจำได้ดีถึงภาพรวมจากอดีตสู่ปัจจุบัน

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเริ่มต้นจากชีวิตซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดอยู่กับแผ่นดินและน้ำ หากมีสิ่งเหล่านี้ อยู่ในส่วนลึกของวิญญาณความรัก น่าจะมองเห็นภาพรวมและสิ่งที่ปรากฏบนพื้นฐานความเป็นมาได้ อย่างชัดเจน

แน่นอนที่สุด แต่ละคนน่าจะเห็นได้ว่า การเกษตรกับพื้นดินนั้นเป็นสิ่งสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างใกล้ชิดมาโดยตลอด ส่วนการเกษตรกับน้ำก็เช่นกัน หากมองถึงสายสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงถึงกันหมด ทั้งในด้านจิตใจและวัตถุ โดยเฉพาะเรื่องน้ำซึ่งนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน น่าจะเข้าใจได้ว่าเป็นสายสัมพันธ์ที่มีเหตุผลร่วมอยู่ด้วยกันเช่นกัน

การเกษตรกับน้ำและชีวิตจากอดีตถึงปัจจุบัน

ผู้เขียนจำได้ดีว่า แม้มองย้อนหลังกลับไปกว่า 60 ปีมาแล้ว ช่วงปี พ.ศ. 2482 - 2484 ซึ่งผู้เขียน เริ่มต้นชีวิตการศึกษาเกษตรภายในกรอบของระบบการจัดการที่โรงเรียนเตรียมวิทยาลัยเกษตรศาสตร์แม่โจ้ จังหวัดเชียงใหม่ แต่ภายในรากฐานจิตใจตนเองก็แทบจะไม่มีกรอบในการศึกษาหาความรู้ออกไปสู่โลก กว้าง ทำให้สนใจเรียนรู้ทุกสิ่งทุกอย่างจากสภาพทั่วไปภายในวิถีชีวิตประจำวัน อย่างอิสระมาโดยตลอด

ช่วงนั้นจังหวัดภาคเหนือ ซึ่งมีธรรมชาติเหมาะสมกับการเกษตรอย่างชัดเจนมาก โดยเฉพาะที่ป่ายัง อยู่ในสภาพอุดมสมบูรณ์มากพอสมควร พื้นดินก็ยังอยู่ในสภาพชุ่มฉ่ำด้วยอินทรีย์สารและความชุ่มชื้น รวมทั้งน้ำซึ่งเอื้ออำนวยให้การเกษตรกรรม ยังแพร่กระจายมาจากต้นน้ำลำธารปรากฏให้เห็นได้โดยทั่วไป

ระหว่างนั้น ระบบและโครงสร้างการจัดการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากธรรมชาติของเกษตรกร ชาวบ้าน ยังมีความสอดคล้องกันกับเหตุผลของธรรมชาติซึ่งปรากฏหลากหลายอยู่ในบรรยากาศภายนอก

การปรับกระบวนการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ยังมีความสอดคล้องกับฤดูกาลอย่างเห็นได้ชัด ทำให้ชีวิตประชาชนผู้ซึ่งทำงานในด้านเกษตรกรรม มีความสงบร่มเย็นและมีการปฏิบัติที่สอดคล้องกันกับ ประเพณีนิยมของท้องถิ่นอย่างเห็นได้ชัด

ฝนฟ้าธรรมชาติยังคงตกต้องตามฤดูกาล การทำนาซึ่งสอดคล้องกันกับฤดูฝนยังดำเนินไปได้ อย่างดี นอกจากนั้นประเพณีนิยมของท้องถิ่น ไม่ว่าจะมองไปทางไหน เราคงพบกับความสงบสุข โดยที่ธรรมชาติของจิตใจคนยังอยู่ในสภาพปกติ มีการแสดงน้ำใจต่อกันและกันอย่างชัดเจน จนบางครั้งทำให้คน ต่างถิ่นซึ่งเข้าไปพักอาศัยอยู่ในถิ่นนี้เกิดความรู้สึกว่าคนพื้นบ้านภาคเหนือมีนิสัยหัวอ่อน

บางคนเอาแต่ได้จึงคิดเลยไปว่า ใครจะทำอะไรก็ได้โดยง่าย แทนการให้ความรักความเข้าใจและ เห็นใจกับอีกฝ่ายหนึ่งซึ่งเป็นมุมกลับ

ในเทศกาลลอยกระทง วันเพ็ญเดือนสิบสอง เกษตรกรส่วนใหญ่และครอบครัวจะใช้โอกาสทำบุญ เข้าวัด โดยถือเป็นการผ่อนคลายจากผลการทำงานหนักมาแล้วในฤดูฝน แทนที่จะคิดไปอีกด้านหนึ่งว่า คือการ จุดเทียนเล่นไฟ ดังที่พบเห็นได้ในปัจจุบัน

หลังจากนั้นระดับน้ำในลำน้ำปิงซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่เปรียบดุจสายธารน้ำใจจากธรรมชาติที่ส่งผลสู่ชีวิต เกษตรกร นับเป็นเส้นเลือดหลักของภาคเหนือ ได้ลดระดับลงอย่างสอดคล้องกันกับการเปลี่ยนแปลงของ ฤดูกาล ภาวปลูกพืชในเขตลุ่มน้ำ สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงได้อย่างชัดเจน

สภาพริมฝั่งน้ำปิง มีการจัดสร้างเครื่องมือท่อน้ำซึ่งภาษาภาคเหนือเรียกว่า บุก โดยใช้กระบอ กไม้ไผ่ซึ่งเป็นวัสดุธรรมชาตินำมาสร้างเป็นกงล้อ จุ่มด้านล่างลงไปใ้ในกระแสน้ำ และติดกระบอ กไม้ไผ่ไว้รอบ กงล้อเป็นช่วง ๆ

เมื่อกระแสน้ำพัดผ่านจะช่วยผลักดันให้กิ่งล้อยมน ทำให้กระบอกไม้ไผ่ซึ่งผูกติดไว้ที่ริมกิ่งล้อยตักน้ำขึ้นมา แล้วในที่สุดก็จะตกลงบนรางไม้ไผ่ซึ่งรองรับน้ำต่อกันมาทันเป็นทอด ๆ เข้าไปสู่สวนผักบ้าง สวนถั่วบ้าง สวนยาสูบบ้าง เลยไปถึงน้ำใช้ในครัวเรือน

นอกจากนั้นหากหวนกลับมามองในช่วงฤดูฝนซึ่งมีน้ำหลาก ลำน้ำสายนี้ มีผลชะเอาตะกอนดินซึ่งอยู่บนผิวดิน มีอาหารพืชจากธรรมชาติมากกว่าส่วนล่าง มากับกระแสน้ำด้วย อัตราการไหลของน้ำจากด้านบนลงมาสู่ด้านล่างซึ่งย่อมมีความเร็วลดลง ทำให้ตะกอนดินเหล่านั้นตกตะกอนทับถมอยู่บนผิวดินตอนล่าง ดังที่เรียกว่า ดินน้ำไหลทรายมูล ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ในด้านการเพาะปลูกเป็นอย่างมาก

ช่วงหลังวันลอยกระทงเป็นต้นมา ระดับน้ำในแม่น้ำปิงจะค่อย ๆ ลดลง ท้องน้ำก็จะเริ่มโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำให้มองเห็นได้กว้างขวางมากขึ้น บางแห่งมีเกาะแก่งโผล่ขึ้นมาจากกลางลำน้ำด้วย ช่วงนั้นสองฝั่งลำน้ำปิงรวมทั้งธารน้ำซึ่งเป็นกิ่งแขนง ยังเป็นชุมชนซึ่งคนท้องถิ่นพักอาศัยอยู่ อีกทั้งมีการดำเนินชีวิตใกล้เคียงกับธรรมชาติพอสมควร

แม้แต่บางครั้งผู้เขียนเดินผ่านบ้าง ซึ่งรถจักรยานผ่านบ้างบนสะพานเนาวรัตน์ ซึ่งเป็นสะพานเสาหลักและชาวบ้านรู้สึกว่าเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของภาคเหนือ ฉันมองออกไปยังสองฟากของฝั่งน้ำ ยังได้พบเห็นชาวบ้านริมฝั่งใช้ไม้ไผ่ขนาดเล็กกันรั้วเอาไว้อย่างง่าย ๆ เพียงเพื่อให้รู้ว่าหลังบ้านใครผู้้น้ำจะมีสิทธิ์นำบริเวณนั้นมาใช้ปลูกพืช โดยที่แต่ละคนไม่ได้คิดถึงเรื่องถ่วงลำระหว่างกันและกัน การทำรั้วจึงเป็นเพียงกำหนดขอบเขตอย่างง่าย ๆ พอรู้ให้ได้เท่านั้น

การเปลี่ยนแปลงในช่วงนั้น ผู้เขียนมีโอกาสเห็นการปลูกผักที่เหมาะสมกับสภาพอากาศเย็นและพันธุ์ไม้ที่มีอายุไม่ยาวนาน จากนั้นมาจะมีการพายเรือไปปลูกผักปลูกดอกไม้ตามเกาะแก่งซึ่งโผล่ขึ้นมาเหนือท้องน้ำเป็นการชั่วคราวอีกด้วย

ในแต่ละปี เมื่อถึงช่วงฤดูที่อากาศเย็นและมีฝนน้อย ประกอบกับมีลมเย็นพัดมาอย่างเป็นธรรมชาติ ทุกครั้งที่ผ่านสะพานเนาวรัตน์ ทำให้ฉันรู้สึกประทับใจ เสมือนเป็นสัญญาณที่บ่งบอกถึงสภาพการเปลี่ยนแปลง ซึ่งไม่เพียงแต่สิ่งแวดล้อมที่อยู่ภายนอกเท่านั้น หากยังมองเห็นการเปลี่ยนแปลงทางจิตวิญญาณตนเอง ร่วมกับจิตวิญญาณเพื่อนมนุษย์อย่างชัดเจนด้วย

ซึ่งแน่นอนที่สุด หากมองจากพื้นฐานความเท่าเทียมกันอันเป็นสัจธรรมของมนุษย์ทุกคน ดังที่กล่าวกันว่า ทุกคนก็คือคนเหมือนกัน เราย่อมสามารถมองเห็นความจริงได้ว่า แม้สภาพที่เห็นอยู่ในขณะนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม สภาพของบริเวณอื่นซึ่งมีคนอยู่ร่วมกัน ขณะนั้นย่อมมีส่วนเหมือนกันด้วย

แม้ว่าตัวเองจะจากถิ่นนั้นมานาน แต่บนพื้นฐานความเป็นธรรมชาติย่อมรู้ความจริงได้ว่า ความรู้สึกประทับใจในสภาพแวดล้อมซึ่งมีผลสอดคล้องกันทุกสิ่งทุกอย่าง ย่อมเข้าไปฝังอยู่ในจิตได้สำนึกตลอดมา

แม้มาถึงช่วงหลัง ๆ ซึ่งเวลาผ่านพ้นมาแล้วกว่า 50 ปี แต่ภาพเหล่านั้นยังคงอยู่ในส่วนลึกของหัวใจมาโดยตลอด เนื่องจากตนให้ความสนใจเรียนรู้ความจริงจากวิถีการเปลี่ยนแปลงซึ่งแม้จะผ่านพ้นมานานแต่ไหน โดยเฉพาะมุ่งมั่นเรียนรู้ในเรื่อง คุณค่าของชีวิต ซึ่งมีธรรมชาติที่มุ่งลงไปสู่พื้นดิน โดยเชื่อว่า นำจะนำไปสู่แก่นแท้ได้ในที่สุด

สภาพการเกษตรกับน้ำที่พบได้ในปัจจุบัน

ในช่วงหน้าแล้งของปี พ.ศ.2543 ฉันมีโอกาสขึ้นไปจังหวัดเชียงใหม่และเดินผ่านสะพานเนาวรัตน์ อีกครั้งหนึ่ง แต่ก็เชื่อว่าห่างเหินจากตรงนี้ไปนาน ความจริงแล้วตัวเองเดินผ่านไปมาเป็นช่วง ๆ จากอดีตถึงปัจจุบัน แต่รากฐานจิตใจฉัน ไม่เคยห่างเหินไปจากสิ่งซึ่งตนเคยสัมผัสมาก่อนแม้แต่น้อย ไม่ว่าจะทิ้งช่วงเวลามาแล้ว นานแค่ไหน

ฉันมาครั้งนี้กำลังคิดที่จะถ่ายวิดีโอเพื่อนำมาเผยแพร่ความรู้และแง่คิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางโทรทัศน์ จึงย้อนกลับไปที่นี่อีกครั้งหนึ่ง เสมือนความรู้สึกภายในใจตนเองมีเสียงเรียกร้อง ให้ตนนำเอาความจริงเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงมาเผยแพร่ต่อเพื่อนมนุษย์ทุกคน

เมื่อมองไปยังสภาพของสะพานเนาวรัตน์ ทำให้ฉันเกิดความรู้สึกว่า จุดนี้เองครั้งหนึ่งเคยอยู่ในสภาพสมบูรณ์ครบถ้วน แม้จะห่างกันบ้างในบางจุดแต่ก็ไม่ชัดเจนมากนัก

เมื่อมาถึงช่วงนี้ แม้ตัวสะพานเนาวรัตน์ เองซึ่งครั้งหนึ่งเคยสะท้อนให้เห็นถึงศิลปะของการออกแบบจากจิตรกรรมในยุคนั้น บัดนี้โครงสะพานซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นที่คุ้นตาคุ้นใจของคนท้องถิ่น ได้ถูกย้ายไปอยู่อีกแห่งหนึ่ง แต่ป้อมหัวสะพานทั้ง 4 มุมซึ่งออกแบบไว้เป็นสัญลักษณ์ของท้องถิ่น รวมถึงข้อความที่จารึกไว้ ยังเก็บไว้ในที่เดิม แต่มีตัวสะพานในรูปแบบของจิตรกรรมสมัยใหม่ ทำให้ฉันพิจารณาไว้ในขณะนั้นว่า ปัจจุบันนี้ แม้แต่วัฒนธรรมก็ถูกฉีกออกจากกันไปอยู่คนละทาง มันจะทำให้คนท้องถิ่นรู้สึกเจ็บปวด เช่นเดียวกับกายและใจซึ่งควรจะอยู่ในคนเดียวกัน -ขณะนี้ถูกฉีกออกจากกันเป็นสิ่งชั่ว

ฉันมองไปที่บริเวณสองฝั่งของลำแม่น้ำปิง แทนที่จะได้พบกับภาพอันสวยงามและมีชีวิตชีวาของการเกษตรริมฝั่งน้ำเช่นแต่ก่อน ๆ กลับได้เห็นภาพของสิ่งซึ่งเป็นวัตถุที่แข็งกระด้าง นับตั้งแต่เขื่อนคอนกรีตอาคารสูง ๆ และสภาพอื่น ๆ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานเดียวกัน โดยที่สิ่งเหล่านี้จะไม่มีโอกาสสะท้อนให้เห็นถึงภาพที่บ่งบอกความจริงของการเปลี่ยนแปลงฤดูกาล อันเป็นสิ่งซึ่งทำหน้าที่ให้สติแก่คนท้องถิ่นอีกต่อไป

จากลุ่มน้ำปิงสู่ลุ่มน้ำโขง

ช่วงเวลาที่ผ่านมา สรรพสิ่งทั้งหลายซึ่งมีเหตุมีผลสานถึงกันและกัน ได้ให้โอกาสฉันเรียนรู้ความจริง โดยใช้สิ่งที่อยู่รอบข้างเป็นครูสอน ดังนั้นความรู้สึกประทับใจเรื่องราวต่าง ๆ จึงทำให้ไม่อาจลืมได้ง่าย ๆ จนกระทั่งมีบางคนปรารภว่า ฉันเป็นคนจำแม่นแม้แต่สิ่งผ่านพ้นมาแล้วหลายปี

หาใช่เรื่องยากที่จะอธิบายไม่ โดยเหตุที่ว่า แม้เริ่มต้นคิดจากจุดใดจุดหนึ่ง ย่อมสามารถสานเหตุและผลถึงสิ่งอื่น ๆ ได้หมด

จากช่วงชีวิตซึ่งฉันมีโอกาสสัมผัสกับสภาพการเกษตรอันสวยงามที่อยู่สองฝั่งแม่น้ำปิงในจังหวัดเชียงใหม่ ดังได้กล่าวมาแล้ว แม้เวลาจะผ่านพ้นมานานหลายปี ซึ่งชีวิตฉันเองก็มีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งถึงวันหนึ่ง

ฉันได้ตัดสินใจถอนตัวออกมาจากระบบการจัดการศึกษาที่เป็นด้านทางการเพื่อออกมาใช้ชีวิตเรียนรู้อย่างอิสระ เพราะรู้สึกชัดเจนยิ่งขึ้นแล้วว่า การที่ตนอยู่ในระบบการจัดการซึ่งมีรูปแบบ ทำให้มองเห็นความจริงจากสิ่งต่าง ๆ ได้ยาก และช่วงที่ผ่านมา ทำให้รู้สึกว่าตัวเองเรียนรู้เพื่อนปมต่าง ๆ จากด้านนั้นมาถึงจุดสุด ๆ แล้ว

ฉันออกมาทำงานอย่างอิสระ โดยไม่คิดหวังผลตอบแทนทางวัตถุไม่ว่าเรื่องนั้นจะเป็นเงินหรืออามิสอื่นใดก็ตาม จากรากฐานดังกล่าว แรงศรัทธาจากผู้คนที่หลายได้กำหนดให้ฉันเดินทางท่องเที่ยวไปในโลกกว้างอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับความสนใจเรียนรู้บนพื้นฐานที่อิสระ จึงทำให้รากฐานความคิดเปิดกว้างมากขึ้นอย่างรวดเร็ว

ในช่วงปี พ.ศ. 2543 ซึ่งกาลเวลาผ่านไปผ่านมาจากภาพที่ฉันเคยมีโอกาสสัมผัสเมื่อครั้งใช้ชีวิตทำงานอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่ นับเป็นเวลาประมาณ 50 ปีเห็นจะได้ อยู่มาวันหนึ่งฉันมีโอกาสเดินทางไป อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะไปเยี่ยมครอบครัวหนึ่งซึ่งใช้ชีวิตอยู่ที่นั่น และไปค้างคืนภายในครอบครัวด้วย ทั้ง ๆ ที่ไม่เคยรู้จักกันเป็นส่วนตัวมาก่อน บ้านที่ไปค้างอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงซึ่งมีแม่น้ำสายหลักที่มีความสำคัญเกี่ยวกับชีวิตคนท้องถิ่น ซึ่งฝั่งหนึ่งคือประเทศไทย กับอีกฝั่งหนึ่งคือประเทศลาว

อนึ่ง ในช่วง 40 กว่าปีที่ผ่านมา ฉันได้มีโอกาสจัดรายการโทรทัศน์ให้กับกรมประชาสัมพันธ์ เริ่มต้นตั้งแต่ปีแรกที่ประเทศไทยมีสถานีโทรทัศน์บริการสู่ประชาชน การจัดรายการโทรทัศน์ซึ่งกระทำมาแล้วทั้งหมด ฉันถือหลักการใช้ธรรมชาติเป็นพื้นฐาน หมายความว่าทำจากใจซึ่งมีผลสืบเนื่องมาจากการปฏิบัติตลอดชีวิตที่ผ่านมา ทำให้ตัวเองไม่คิดจะขออุปถัมภ์ทรัพย์สินเงินทองจากที่ไหนทั้งนั้น หากมันคงอยู่บนรากฐานความเป็นตัวของตัวเองมาโดยตลอด ร่วมกับอีกด้านหนึ่งคือ มีรากฐานจิตใจที่รับผิดชอบ ผูกพันอยู่กับประชาชนคนเดินดินอย่างมั่นคง

ระหว่างครั้งแรกซึ่งไปพักอาศัยอยู่ที่อำเภอธาตุพนม เข้าวันหนึ่งฉันถือกล้องวิดีโอไว้ในมือข้างหนึ่งเดินออกไปที่ริมฝั่งโขง สายตามองทอดออกไปยังฝั่งประเทศลาว เห็นพืชน้ำอันเขียวสงบแล้วจึงหวนกลับมาสู่อีกฝั่งหนึ่งซึ่งเป็นของไทย ได้พบเห็นคนไทย-คนลาว แล่นเรือถึงซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความรู้สึกว่าการแบ่งเชื้อชาติโดยใช้พื้นดินและลำน้ำเป็นเครื่องหมายนั้น แท้จริงแล้วมันก็ไม่ใช่ของจริงอะไรทั้งสิ้น ความจริงอยู่ที่น้ำใจซึ่งสานถึงซึ่งกันและกันอย่างเป็นธรรมชาติ

ฉันสังเกตเห็นริมฝั่งแม่น้ำโขงตอนนั้น แม้จะมีพื้นที่ชายฝั่งไม่กว้างนัก เนื่องจากวัตถุสิ่งก่อสร้างได้รุกเข้าไปจนกระทั่งใกล้ริมน้ำมากขึ้นทุกขณะ แต่ก็ยังมีพื้นที่พอจะใช้ปลูกพืชจำพวกผัก เช่น ผักคะน้า กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก มะเขือเทศ และจำพวกแตงต่าง ๆ ตลอดริมฝั่งแม่น้ำโขง

ฉันได้เห็นชาวบ้านเดินลงไปยังริมฝั่งน้ำ ใช้บัวรดน้ำตักน้ำขึ้นมารดผักที่เขากำลังปลูกไว้อย่างตั้งใจ รู้สึกเป็นภาพธรรมชาติที่เชื่อมโยงจิตวิญญาณความรักเพื่อนมนุษย์จากตนเองลงไปสู่พื้นดินและน้ำ ซึ่งควรจะเป็นสัจธรรมของชีวิตเราทุกคน

รู้สึกเป็นสัญชาตญาณความรักที่เกิดขึ้นในจิตวิญญาณฉันเองมาตลอดชีวิต หลังจากมองเห็นภาพดังกล่าว ทำให้มือข้างหนึ่งยกกล้องวิดีโอขึ้นมาถ่ายภาพนั้นไว้ จากความรู้สึกที่มีชีวิตชีวาและมี

จินตนาการมุ่งออกไปไกลมาก ยิ่งกว่านั้นภายในความรู้สึกของตัวเองยังทำให้มองเห็นอะไรบางอย่าง จึงคิดที่จะนำภาพเหล่านี้ร่วมกับความรู้สึกซึ่งแฝงอยู่ในส่วนลึกของหัวใจกลับมาอบให้พี่น้องคนไทย โดยใช้รายการโทรทัศน์เป็นสื่อ โดยเฉพาะเยาวชนคนรุ่นใหม่ ซึ่งกำลังตกเป็นเหยื่อกลอุบายต่าง ๆ ของผู้ใหญ่ที่หวังประโยชน์ส่วนตนอย่างขาดความรู้สึกรับผิดชอบ

ฉันหวนกลับไปนึกถึงภาพซึ่งตนมีโอกาสสัมผัสที่ริมฝั่งแม่น้ำปิง จังหวัดเชียงใหม่เมื่อประมาณ 50 ปีมาแล้ว ซึ่งเป็นภาพของชีวิตลักษณะเดียวกัน แต่ช่วงหลัง ๆ ได้อันตรายหายไปจนแทบไม่มีอะไรหลงเหลือไว้เป็นเค้าให้ชนรุ่นหลังสืบสานกลับไปถึงสิ่งเหล่านั้นได้อีก

หวนกลับมาอยู่ที่ริมฝั่งลำน้ำโขงขณะนี้ ยังพอจะเห็นสิ่งเหล่านั้นหลงเหลืออยู่บ้าง พื้นดินริมฝั่งน้ำซึ่งมีลักษณะที่เรียกกันว่า ดินน้ำไหลทรายมูล ซึ่งแต่ละปีจะมีปุ๋ยธรรมชาติถูกน้ำพัดพามาตกตะกอนให้ชีวิตชาวบ้านได้พึ่งพาอาศัยใช้ประโยชน์ เพื่อหล่อเลี้ยงความต้องการของชีวิตประจำวัน แม้จะไม่ร่ำรวยให้ใครมาใช้เป็นข้ออ้าง แต่ก็ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุขโดยไม่มีหนี้สินล้นพ้นตัว

วันรุ่งขึ้น คุณครูผู้เกษียณอายุแล้วซึ่งฉันมีโอกาสไปพักอยู่กับท่าน ได้แสดงความเมตตาพาฉันไปนมัสการพระธาตุพนมซึ่งเป็นปูชนียสถานสำคัญของท้องถิ่นรวมถึงเป็นปูชนียสถานสำคัญชิ้นหนึ่งของประเทศด้วย หลังจากนั้นท่านก็ขับรถพาฉันไปตามถนนเลียบริมฝั่งโขงไปศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับชีวิตชาวบ้านในท้องถิ่นแถบนั้น เลยไปจนกระทั่งถึง ลุ่มน้ำเก่า ซึ่งเป็นลุ่มแม่น้ำที่ไหลลงมาสู่ลำน้ำโขง

บริเวณสองฝั่งของลุ่มน้ำเก่าซึ่งต่อออกไปสู่ลำน้ำโขง เป็นพื้นที่การเกษตรที่กว้างใหญ่พอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นบริเวณที่ดินซึ่งเรียกกันว่า ดินน้ำไหลทรายมูล เนื่องจากเป็นดินตะกอนที่ชาวบ้านใช้ทำการปลูกผักนานาชนิดเป็นบริเวณกว้าง ส่วนบนฝั่งแม่น้ำเหนือขึ้นไป เป็นที่อยู่อาศัยของชาวบ้านเป็นกลุ่ม ๆ มีการทำประมงชายฝั่งลำน้ำร่วมไปด้วย

การใช้ประโยชน์จากสิ่งก่อสร้างอย่างผสมผสานกันไป

ส่วนหนึ่งของพื้นถนนซึ่งทางการได้นำเอาคอนกรีตไปลงไว้ไม่นานนัก ชาวบ้านยังรู้จักใช้บริเวณที่ใช้ประโยชน์โดยตรงไม่เต็มที่ นำมาใช้งานเป็นลานตากปลาผสมผสานกันไป นับเป็นการใช้ประโยชน์ที่มีทั้งการประหยัดและสะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังเช่นที่ฉันเห็นมาแล้วในประเทศบังคลาเทศ แต่ที่นั่นใช้เป็นลานตากข้าวเปลือก หลังการเก็บเกี่ยว

เราได้หยุดรถแอบลงข้างทาง ฉันเดินถือกล้องวิดีโอไปด้วย เดินลงจากริมฝั่งลงไปตามทางลาดซึ่งมุ่งไปสู่บริเวณท้องน้ำ เพื่อไปพูดคุยกับชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งถามเกี่ยวกับเรื่องราวของชีวิตความเป็นอยู่อย่างเป็นกันเองเพื่อต้องการค้นหาความจริง ทำให้รู้สึกต่างฝ่ายต่างมีจิตใจที่สานถึงซึ่งกันและกัน

เราหยุดรถเป็นช่วง ๆ โดยสนใจเรียนรู้ข้อมูลเกี่ยวกับชีวิตคนท้องถิ่นที่น่าสนใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น อีกทั้งยังช่วยพัฒนารากฐานจิตใจตัวเองให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นร่วมไปด้วย

พบปัญหาความขัดแย้งภายในระบบการจัดการ

มีอยู่ช่วงหนึ่ง ซึ่งบริเวณนั้นเป็นช่วงต่อระหว่างลำน้ำเก่าออกไปสู่แม่น้ำโขงอันกว้างใหญ่ ฉันเดินลงไปด้านล่างที่มีสภาพลาดลงไปหาร่องน้ำโดยที่บริเวณนั้นเต็มไปด้วยผัก จำพวกคะน้า กะหล่ำดอกและมะเขือเทศ มือด้านหนึ่งยกกล้องวิดีโอขึ้นถ่ายอย่างตั้งอกตั้งใจ ทำให้รู้สึกว่าตัวเองอยู่ในสภาพที่มีใจเปิดกว้าง ในที่สุดก็ได้มีโอกาสพบหญิงชาวบ้าน 2-3 คน นั่งอยู่ใต้ร่มไม้ชายฝั่ง เขาต่างก็กำลังทำงานใช้มือสองข้างปลิดใบของกะหล่ำดอกซึ่งกองอยู่รอบตัวเพื่อเตรียมนำไปแช่แข็งส่งออกจากสวนไปจำหน่าย

คนหนึ่งหันมาเห็นฉัน ซึ่งกำลังมองไปที่เขาพอดี เหมือนธรรมชาติจะบอกให้รู้ว่าเรากำลังสนใจซึ่งกันและกัน เขายิ้มเล็กน้อยเพื่อแสดงถึงน้ำใจไมตรี หลังจากนั้นจึงมีคำพูดตามมาว่า

“คุณลุง เรากำลังแย่มากแล้ว!”

ฉันได้โอกาส จึงถามกลับไปว่า “แย่อะไรคะ มีอะไรเหรอ”

เขาตอบกลับมาว่า ราคาผักขณะนี้ตกมากเหลือเกิน -เหลือกิโลละ 2 บาทเท่านั้นเอง

ฉันหวนกลับไปนึกถึงช่วงเมื่อเช้านี้ ขณะที่เดินอยู่ในตลาดขายผักและเครื่องใช้ต่าง ๆ ภายในครัวเรือน ทำให้พบว่าซึ่งรับฟังอยู่ในขณะนี้ เป็นความจริง ยิ่งมายืนอยู่ท่ามกลางไร่ผักอันกว้างใหญ่ ฉันมองกวาดสายตาออกไปพร้อมกับคิดคำนึงอยู่ในใจว่า-อนิจจา ชีวิตเกษตรกรไทยทำไมถึงได้เป็นอย่างนี้

หวนกลับมายังสตรีชาวบ้าน 2 คนอีกครั้งหนึ่งและพูดต่อไปว่า ผักมากมายขนาดนี้ กิโลละ 2 บาทก็น่าจะได้เงินแล้วนี่นา ทำไมถึงว่าแย่นะคะ

เขาตอบสวนกลับมาอีกครั้งหนึ่งว่า -ก็ค่าปุ๋ยค่ายาฆ่าแมลงหมดนะซี -จะเอาที่ไหนมาเหลือไว้เลี้ยงปากเลี้ยงท้อง

ฉันหวนกลับไปมองพื้นดินอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งก้มลงใช้มือหยิบดินในบริเวณใกล้เคียงขึ้นมาปัดดูอย่างพิถีพิถัน - หลังจากนั้นจึงหันไปพูดกับเขาต่อไปว่า -มันเป็นดินน้ำไหลทรายมูล ที่มีอาหารพืชอยู่ในนั้นซึ่งน่าจะพอเพียงแล้วสำหรับคนที่ไม่โลภโมโหสิ้นเกินไป ทำไมถึงต้องเอาเงินร่ำขายผักไปให้เขา กินด้วยโดยผ่านระบบการขายปุ๋ยขายยาซึ่งแพงมากมายได้ชีวิตคนเหล่านี้

ส่วนในใจฉันเองกำลังคิดว่า ตายแล้วการจัดการศึกษาไทย ทำไมถึงได้ผลิตคนออกมาให้เป็นเครื่องมือสนองประโยชน์แก่คนต่างชาติจากหยาดเหงื่อแรงใจของคนไทยด้วยกันเองแท้ ๆ ฉันครุ่นคิดอยู่ในใจขณะนั้นโดยไม่พูดออกมาว่า เราผลิตลูกหลานไทยออกมาให้ทำร้ายชีวิตคนไทยด้วยกันเองแท้ ๆ

ประสบการณ์ชีวิตที่เดินทวนกระแสมาตลอด

ฉันหวนกลับไปนึกถึงชีวิตตัวเองซึ่งอยู่ในสถาบันการศึกษามาโดยตลอด และรู้สึกคับอกคับใจมาตลอดเวลาจนกระทั่งไปเป็นผู้บริหารมหาวิทยาลัย ตัวเองได้ทุ่มเทให้กับลูกศิษย์ทั้งจิตใจและความคิดรวมทั้งร่างกายอย่างไม่รู้สึกเหน็ดเหนื่อย

นอกจากนั้น วิญญาณความรักที่ฉันเคยให้กับพื้นดินด้วยรู้คุณค่าอย่างลึกซึ้ง ยังกระตุ้นตัวเองให้มุ่งมั่นนำเยาวชนซึ่งฉันรักเป็นลูกหลานทุกคนลงไปปฏิบัติงานร่วมกับชาวบ้านในพื้นที่ซึ่งหลายคนอาจรู้สึกว่าธุรกินदार ส่วนฉันเองกลับรู้สึกว่ามันเป็นธรรมชาติที่ให้ความสุขแก่ตนเองซึ่งร่วมทำงานอยู่ท่ามกลางชนรุ่นหลังที่ตนไฝ่ฝันจะได้เห็นคนเหล่านี้ ร่วมแรงร่วมในกันแก้ปัญหาให้กับสังคมไทยในอนาคต

แม้มองไปรอบด้านจะหาผู้ใหญ่รวมถึงบรรดาครูทั้งหลายเพื่อนฉัน สามารถรู้ได้ถึงความรู้สึกจากใจฉันเองก็ทั้งยาก จนกระทั่งมันสะสมอยู่ในหัวใจมากขึ้น

ไม่เพียงเท่านั้นฉันยังติดตามชีวิตเยาวชนเหล่านี้ ซึ่งหลังผ่านพ้นจากอกเราไปแล้ว หลายต่อหลายคนซึ่งระหว่างใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับคนระดับล่าง จะแสดงความรู้สึกออกมาจากใจอย่างชัดเจนว่า ตนมีความรักและห่วงใยชีวิตอนาคตของชาวบ้านซึ่งอยู่ในระดับพื้นดินอย่างจริงจัง

พอพ้นรั้วสถาบันการศึกษาไปแล้วไม่นานนัก หลายต่อหลายคนก็เริ่มจะถูกกลืนโดยระบบทุนนิยมอำนาจ ตำแหน่ง ความโก้หรูและความมีหน้ามีตา คล้ายแมลงเม่าบินเข้ากองไฟที่ละตัวสองตัว ทำให้จิตใจฉันรู้สึกห่อเหี่ยวมากขึ้น จนในที่สุดก็มาถึงจุดที่ตัวฉันเองตัดสินใจสละตำแหน่งและทุกสิ่งทุกอย่างซึ่งอยู่ในระบบการจัดการ โดยที่มีความรู้สึกชัดเจนมากขึ้นว่า สิ่งเหล่านี้มันคือของปลอมทั้งนั้น

แต่ภายในส่วนลึกของจิตวิญญาณฉันเองยังคงไม่ทิ้งอุดมการณ์ รวมถึงความรู้สึกรักและเมตตาที่มอบให้กับเขาตลอดมา ส่วนใจฉันเองดูจะมีความเข้มแข็งลึกซึ้งยิ่งขึ้น จึงยังคงแสวงหาความรู้ทั้งในมุมลึกและกว้างมากกว่าเท่าจนกระทั่งถึงทุกวันนี้ ทำให้รู้สึกว่าชีวิตตัวเองมีความเข้มข้นที่จะแสวงหาความรู้ลึกซึ้งและไกลยิ่งขึ้นเป็นลำดับ

กระบวนการเรียนรู้ทั้งหมดได้ช่วยสอนใจฉันให้รู้ว่า -ความรักที่อยู่ในรากฐานจิตใจของแต่ละคน หากมีความเข้มแข็งที่จะนำไปปฏิบัติอย่างต่อเนื่องโดยไม่ทอดทิ้ง ย่อมช่วยให้รู้ได้ว่า แม้จะมีปัญหาหนักมากยิ่งขึ้น -ดูจะเป็นสิ่งท้าทายที่จะทำให้ตัวเองเข้มแข็งยิ่งขึ้นอย่างเป็นธรรมชาติ

สรุปแล้ว ชีวิตนี้เป็นสิ่งมีคุณค่ามากกว่าที่จะทอดทิ้ง จนกระทั่งทำให้เกิดการสูญเสียคุณค่าของตัวเองอย่างน่าเสียดายที่สุด

สรุป

ดังนั้นพื้นดินถิ่นเกิดกับภารเกษตร จึงยังคงปรากฏเป็นความจริงอยู่ในใจฉันเองอย่างมั่นคง และควรจะมีมั่นคงแน่นอนหนักแน่นยิ่งขึ้นจนกระทั่งชีวิตนี้จะหาไม่แล้ว ซึ่งในที่สุด ย่อมฝากกายทิ้งร่างลงไปไว้ในพื้นดินอย่างเป็นธรรมชาติร่วมด้วย